

УДК 94(477)«1905/1928»

В. А. Савченко**СТУДЕНТИ В АНАРХІСТСЬКОМУ РУСІ В УКРАЇНІ
(1905–1928 рр.)**Одеський державний університет внутрішніх справ,
вул. Успенська, 1, м. Одеса, 65000, Україна**Савченко Віктор Анатолійович**, д. і. н., проф., професор кафедри
українознавства, e-mail: santey61@list.ru**АНОТАЦІЯ**

Стаття присвячена розвінчання історіографічного міфу про те, що анархістські організації в Україні в 1905–1928 рр. були організаціями суто маргінальними, що в них бракувало інтелігенції та студентства. На підставі наведених фактів в статті обґрунтовується значуща роль студентства у створенні та розвитку анархістського руху в Україні. На етапі виникнення перших анархістських груп в Україні (1904–1905 рр.) багатьма з них керували студенти або студенти, що тимчасово кинули навчання. Вони стали інтелектуальним центром руху, редакторами та авторами анархістських видань. Анархісти під час революції 1917 року не змогли повести за собою студентство, в 1917 р. не було студентів-лідерів анархістських груп. У 1918–1919 рр. в Росії та Україні стали створюватися молодіжні організації, в яких керівну роль грали студенти (Всеросійська федерація анархістської молоді), студенти брали участь у молодіжних групах Конфедерації анархістських організацій України «Набат». Особливу роль зіграли студенти в період відродження анархістських організацій в СРСР в 1923–1927 рр., коли в підпіллі з'являються цілком автономні молодіжні анархістські групи в Києві, Харкові, Одесі, Дніпропетровську, Полтаві, Лубнах. Ці групи практично не були пов'язані із анархістськими центрами і анархістськими «старими» формуваннями, тому каральним структурам їх було не просто ліквідувати. Анархістський молодіжний рух в Україні, як і в цілому по СРСР, був остаточно придушений 1928 р.

Ключові слова: *молодь; студенти; анархісти; листівки; ОДПУ; чекісти; репресії.*

В. А. Савченко**СТУДЕНТЫ В АНАРХИСТСКОМ ДВИЖЕНИИ В УКРАИНЕ
(1905–1928 гг.)**Одесский государственный университет внутренних дел,
ул. Успенская, 1, г. Одесса, 65000, Украина**Савченко Виктор Анатольевич**, д. и. н., проф., профессор кафедры
украиноведения, e-mail: santey61@list.ru**АННОТАЦИЯ**

Статья посвящена развенчанию историографического мифа о том, что анархистские организации в Украине в 1905–1928 гг. были организациями сугубо маргинальными, что в них не было интеллигенции и студенчества. На основании приведенных фактов в статье обосновывается значимая роль студенчества в создании и развитии анархистского движения в Украине. На этапе возникновения первых анархистских групп в Украине (1904–1905 гг.) многими из них руководили студенты или студенты, которые временно бросили учебу. Они стали интеллектуальным центром движения, редакторами и авторами анархистских изданий. Анархисты во время революции 1917 года не смогли повести за собой студенчество, в 1917 г. не было студентов-лидеров анархистских групп. В 1918–1919 гг. в России и Украине стали создаваться организации, в которых руководящую роль играли студенты (Всероссийская федерация анархистской молодежи), студенты участвовали в молодежных группах Конфедерации анархистских организаций Украины «Набат». Особую роль сыграли студенты в период возрождения анархистских организаций в СССР в 1923–1927 гг., когда в подполье появляются вполне автономные молодежные анархистские группы в Киеве, Харькове, Одессе, Днепропетровске, Полтаве, Лубнах. Эти группы практически не были связаны с анархистскими центрами и анархистскими «старыми» формированиями, поэтому карательным структурам их было не просто ликвидировать. Анархистское молодежное движение в Украине, как и в целом по СССР, было окончательно подавлено в 1928 г.

Ключевые слова: *молодежь; студенты; анархисты; листовки; ОГПУ; чекисты; репрессии.*

V. A. Savchenko

STUDENTS IN THE ANARCHIST MOVEMENT IN UKRAINE (1905–1928)

Odessa national university of internal affairs,
Uspenska str., 1, Odessa, 65000, Ukraine

Savchenko Victor Anatoliyovich, doctor of history, professor, professor of department of Ukrainian science, e-mail: santey61@list.ru

ABSTRACT

The article is devoted to the debunking of the historiography myth that anarchist organizations in Ukraine in 1905–1928 years were merely marginal, that they lacked intellectuals and students. On the basis of the facts, the article proves the significant role of the students in the creation and the development of anarchist movement in Ukraine. At the stage of the emergence of first anarchist groups in Ukraine (1904–1905), many of them were led by the students or students temporarily dropped out. They became the intellectual center of the movement, editors and authors of anarchist publications. During the Revolution of 1917 anarchists could not lead the student body in 1917, in 1917 there were no students — leaders of the anarchist groups. Organizations, in which students played a leading role, were established in Russia and Ukraine in 1918–1919 years (Anarchist Youth Federation of Russia), the students participated in the Youth Group of the Confederation of Anarchist Organizations of Ukraine, «Nabat». A special role was played by the students during the period of the revival of anarchist organizations in the USSR in 1923–1927, when quite autonomous anarchist youth group in Kiev, Kharkov, Odessa, Dnipropetrovsk, Poltava, Lubny appeared in the underground. These groups were hardly associated with anarchist and anarchist centers of the «old» units, so their punitive structures were difficult to eliminate. The anarchist youth movement in Ukraine, as well as in Soviet Union in whole, was finally suppressed in 1928.

Key words: *youth; students; anarchists; postcards; OGPU; KGB; repressions.*

Сучасна російська та українська історіографія часто-густо повторює «радянські штампи» оцінки анархістського руху, продовжуючи відтворювати лєнінсько-радянське твердження, що в «маргінальному» анархістському русі повністю були відсутні інтелегенти, студентство [1]. Так, Л. Петрішина і А. Юрій вказували, що анархісти — це звичайні «авантюристи», що спираються на «дрібну буржуазію, відсталіх робітників, мо-

лодь, люмпен-пролетаріат, декласовані елементи». Діяльність анархістів оголошувалася «судомною», «епізодичною і суперечливою» [2, с. 62–63]. Питання включення студентської молоді в анархістський рух ще ніколи не розглядалася в історіографії.

В той же час в українських інтелектуальних і студентських центрах Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі в анархістських групах діяла значна частина студентства, а серед лідерів груп були колишні студенти, що кинули університети заради романтики підпілля (Я. Кириловський — «Новомирський», М. Музель — «Рогдаєв», Л. Алішкер — «Моріц», Г. Сандомирський — «Колесов», В. Козловський — «Кок», Г. Якобсон — «Аскарів» та ін.).

Частина одеських студентів-«ліваків» не лише співчувала ідеям анархізму, але й брала активну участь в акціях анархістського підпілля. 1904 р. поліція долучала студента Новоросійського університету французького підданого К. Шампенуа до одеської групи анархістів-комуністів. Аудиторії Новоросійського (Одеського) університету 1905–1907 рр. служили трибуною для анархістських агітаторів. У лютому 1907 р. в Новоросійському університеті пройшла сходка анархістів, які прагнули залучати студентство до активних дій. Одеські анархісти-комуністи і анархісти-синдикалісти мали свої групи (гуртки) в Новоросійському та Київському університетах, студенти Новоросійського університету Д. Гапш та Л. Розенштейн були ідентифіковані поліцією як анархісти-комуністи [3, арк. 148], як анархіст був затриманий поліцією вільний слухач Новоросійського університету М. Брун. 1907 р. відбувалися арешти студентів Новоросійського університету, звинувачених у приналежності до анархістів-синдикалістів Литвака та Зоріна. 1908 р. студенти П. Іовановіч (Ковановіч) і Г. Ситін були розкриті поліцією як анархісти-комуністи, що надіслали погрози на адресу генерал-губернатора Одеси І. Толмачова. 1909 р. Одеське художнє училище Товариства витончених мистецтв перевірялося поліцією за підозрою приналежності учнів училища до групи анархістів-комуністів [4, арк. 1–20].

В Києві та Ніжині анархістський рух 1905 р. починався з об'єднання у групи декількох студентів Київського університету Святого Володимира та Історико-філологічного інституту (студенти Г. Сандомирський, Є. Галецький, Г. Ратнер, М. Дані-

лов, Б. Спіранській та ін.). На початку 1905 р. студент Харківського університету М. Мірзоев (Мірзошвілі) організував першу групу анархістів-комуністів в Харкові [5].

У той же час в анархістському русі, в порівнянні з соціал-демократами та есерами, кількість людей з вищою освітою (з урахування недовчених студентів) була невеликою. Якщо в столицях С.-Петербурзі та Москві інтелігенція була представлена, то на Півдні — у промисловій Катеринославській губернії, по містечках Правобережжя подібних людей були одиниці. Серед лідерів руху в Україні переважали люди з незакінченою вищою освітою, середньою освітою і без будь-якої освіти. Студенти формували ідеологічні й організаційні засади, редагували підпільні газети та листівки, виступали як оратори і не обходили бойової діяльності (терор та експропріації, наприклад: напад на пароплав «Софія», студенти В. Сіденко «Сибиряк», О. Зафріді, В. Козловський «Кок»).

Студентів та представників інтелігенції хоча і було мало в анархістському русі в Україні у 1905–1916 рр. (в порівнянні з іншими революційними рухами), але вони, особливо на початковому етапі створення анархістських організацій в 1904–1906 р., відіграли вирішальну роль «ідеологічних» центрів. В цей час сформувався «корпус» анархістів з недовчених студентів, що на п'ятнадцять наступних років стануть на чолі анархістського руху.

Треба зазначити, що анархістські групи в 1904–1910 рр. в Україні можна вважати взагалі молодіжними «неформальними» об'єднаннями. Більшість в таких групах складала молодь від 17 до 21 року, траплялися випадки перебування в подібних групах підлітків 14–16 років, або формування самої групи з гімназистів 14–17 років [6, с. 99].

Після Лютневої (1917 р.) революції в анархістському русі в Україні продовжували домінувати ветерани революційних подій 1905–1907 рр., що повернулися із заслань, тюрем, еміграції. Серед лідерів українських анархістських груп в цей час практично не було «свіжих» студентів (студентів, що навчалися у вишах в 1917 р.), хоча серед бойовиків і пропагандистів їх було достатньо. М. Кліванський — «Мрачний» організував 1918 р. в Харкові анархістську групу «Революційне бюро студентів», тоді ж в Одесі була створена молодіжна політична організація

«Молодий революційний інтернаціонал» — «Моревінт», в якій діяло багато анархістів, в тому числі і студентів [7].

У 1918 р. в Москві була створена молодіжна анархістська організація, в якій провідну роль грали студенти московських та петроградських вишів, Всеросійська федерація анархістської молоді (ВФАМ). Офіційним друкованим органом ВФАМ став журнал «Жизнь и творчество русской молодежи», що видавався в Москві в 1918–1919 рр. Навесні 1919 р. ця федерація провела в Москві I-й Всеросійський з'їзд анархістської молоді, на якому проголосила об'єднання молоді різних течій від анархістів-індивідуалістів до анархістів-комуністів. Це була програма формування потужного анархістського руху на основі ідеології та стратегії «єдиного анархізму», який на початку 1919 р. розробила Конфедерація анархістських організацій України «Набат». ВФАМ виступала за якнайшвидше скликання Інтернаціоналу молоді, за припинення сегрегації молоді, за продовження революції. ВФАМ, як і Конфедерація анархістських організацій України «Набат», зайняла активну антибільшовицьку позицію під гаслом «третьої революції» проти радянської бюрократії та диктатури влади більшовиків. Намагаючись перетворитися на масову організацію, ВФАМ створила місцеві осередки у 23 населених пунктах Росії та України, зберігаючи самостійність місцевих груп [8, с. 121].

На першому етапі існування ВФАМ підтримали молоді «авангардні» художники і поети Москви, Петрограда, Києва, Харкова (В. Маяковський, В. Хлебніков, Г. Петніков, В. Кручених, С. Єсенін, А. Агінко — «Святогор» та ін.). Анархізм, як соціально-культурна парадигма, захопив частину творчої інтелігенції, що розглядала цей рух як можливість знищення «старого світу» та «буржуазної культури». У 1918 р. в моду увійшла штучна мова есперанто, що відкривала нові шляхи до культурних змагань. В Києві, Харкові, Одесі, Сімферополі під потроном анархістів формувалася новий молодіжний рух есперантистів. Керівник Всеукраїнської організації есперантистів О. Антонович розглядався чекістами як «анархістський агітатор» [9, арк. 22].

Навесні 1919 р. ініціативна група молоді з Конфедерації анархістських організацій України «Набат» намагалася створити українську структуру молодіжної анархістської організації, пе-

ретворити молодіжний «Набат» в федеративну частину ВФАМ, провести у серпні 1919 р. Всеукраїнський з'їзд анархістської молоді. ВФАМ зблизилася з українським «Набатом» не тільки в своєму пориві «боротьби проти влади», але й організаційно. Молодіжні групи «Набат» сформувалися в Одесі, Києві, Харкові, Олександрівську, Єлисаветграді, Катеринославі. Було надруковано два номери «Бюллетня Инициативной группы по созыву съезда молодежи «Набат» (видання були реквізовані і спалені за вказівкою представників радянської влади). Але повстання Н. Григор'єва (травень 1919 р.) та загибель у Єлисаветграді, в боротьбі з повсталими, частини організаторів молодіжних структур «Набат» (М. Злой, М. Аксенфельд, В. Тарковський) привели до гальмування цього процесу. Плани молодих анархістів зазнали краху через початок репресій проти ВФАМ в Москві, проголошення більшовиками Н. Махна «поза законом», за швидкого захоплення частини України білогвардійцями. З'їзд так ніколи не був проведений, але до ідеї створення анархістського молодіжного руху українські анархісти поверталися в 1920 та 1924 рр.

На липневому пленумі ЦК РКСМ (1919 р.) керівництво Комуністичного союзу висловило стурбованість зростанням популярності анархістських молодіжних організацій. Л. Шацкін, висловлюючись про ВФАМ, заявив, що до неї з боку влади можуть бути тільки такі дії, як: «арешт, розгін, суд над винуватцями» [10, с. 121].

В 1921 р. на Волині були арештовані члени «Анархістської спілки молоді», що нібито мали за мету «терор проти партійних працівників» [11, с. 344]. В збірці «На защите революции» згадується ліквідація Брацлавської організації анархістів, що працювала «з розкладання молоді», ця чекістська справа закінчилася арештом 110 підозрюваних в анархістській агітації [11, с. 327]. У Єлисаветграді 1921 р. була заарештована група «молодих» анархістів, її лідер Кролевецький був вбитий під час арешту [12, с. 344]. Центральні владні структури попереджали місцеві «органи» про небезпеку створення анархістського інтернаціонального союзу молоді «Бунтарь», Анархо-коомуністичного союзу молоді в Україні [13, с. 8].

1922 р. групи молодих анархістів були створені в Харкові серед студентів медакадемії, сільськогосподарського та ветеринарного інститутів, в Інституті народної освіти [14]. В Омсько-

му сільськогосподарському інституті (РФ) на робітфаці була зроблена спроба створення анархістського гуртка ім. П. Кропоткіна [8, с. 121].

З 1923 р. в СРСР спостерігається небезпечна для влади тенденція посилення «анархічної молодіжної фронди» до покоління «старих більшовиків». Значна частина молоді (в тому числі й комсомольці), розчарувалася в НЕПі, у чварах серед кремлівської верхівки та «політиці партії», у радянській та профспілковій бюрократії, стала шукати застосування своїх сил і «свій шлях» в «лівих» опозиційних групах. Радикалізм і бажання змін штовхали молодь СРСР до анархізму, до заперечення «культу вождів», до бунту проти жорсткої структури в комсомолі. Молодь, яка була не задоволена відродженням капіталістичних елементів в процесі здійснення НЕПу, вже виступала під гаслами боротьби проти нових експлуататорів, радянських бюрократів та зрадників трудящих, гаслами, які використовувала анархістська опозиція на шляху до «третьої революції».

Чекістські зведення попереджали владу про небезпечну роботу анархістів серед молоді: «анархістське студентство випустило на друкарській машинці журнал... Студентською групою передбачалося створити організацію виключених з вузів з метою масового протесту», анархістами ведеться робота «з розкладання РКСМ», в Ленінграді «випущена студентською групою листівка», в Москві серед студентства «організуються гуртки та налагоджується підпільна робота». Подібні оцінки на рубежі 1924–1925 рр. лунали в доповіді 1-го СВ ОДПУ — анархістські групи діють у військовій артилерійській школі і багатьох вишах Ленінграду [14]. Анархісти діяли серед учнівської молоді Харкова, Києва, Одеси, Полтави. Анархісти Полтави створили гуртки Союзу анархістської молоді в Інституті народної освіти, Лубенській педагогічній школі, на педагогічних курсах Гадяча [15, арк. 110, 135, 835].

Лідери анархістського руху оптимістично дивилися на перспективи створення груп серед радянської молоді. У 1925 р. якийсь «Віктор» писав лідеру анархістів С. Флешіну, що брав участь в гуртку «анархистствующей молодежи», зауваживши, що в комсомолі багато розчарованих і відчувається ухил «до анархістів» [16].

Каральні радянські органи відповіли репресіями на посилення анархістських тенденцій в молодіжному середовищі. Масові арешти молоді за звинуваченням «анархізм» набули особливого поширення з весни 1924 р.

Навесні 1924 р. стався арешт п'яти студентів з молодіжної групи анархістів при музеї П. Кропоткіна в Москві, в Петрограді стався арешт 65 студентів [17]. У червні 1924 р. в Одесі було арештовано кілька студентів із Союзу анархістської молоді (цей «Союз» був створений у підпіллі як конфедерація автономних груп) [18, арк. 115]. В Києві влітку 1924 р. як анархістська була арештована «група молоді» [19, с. 3].

Арешти анархістських активістів у другій половині 1924 р. торкнулися близько 100 чол. в Москві і Московській області, стільки ж — у Петрограді. Близько 150 анархістів було арештовано в Україні [20]. У 1924 р. ОДПУ сигналізує про «посилення підпільної діяльності анархістів серед студентства» в масштабах СРСР, ствержуючи, що анархізм «впроваджується різними шляхами і способами і в компартію, і в комсомол, і що значна частина підростаючого покоління зацікавлена теорією та ідеями анархізму». Чекісти повідомляли, що анархістське «підпілля з студентства маскується гуртками по вивченню містики», «актив молоді вимагає переходу в підпілля і переобрання секретаріату ВФА (Всеросійської федерації анархістів. — В. С.)» [14].

У 1924–1925 рр. чекісти твердили, що у Харкові фіксується анархістська агітація в технологічному інституті, спроби створення «Спілки молодих анархістів підпілля» [21, арк. 41, 103, 122 зб.]. Чекісти встановлюють наявність студентів-анархістів в Київських інституті народної освіти та вищому кооперативному технікумі, «втягування молоді» в анархістські «п'ятірки» серед одеських студентів інституту народної освіти, інституту народного господарства, медичного інституту. Ця інформація підтверджується й іншими джерелами: вилученням рукописних анархістських листівок у студентських гуртожитках, анархістського листування [22]. У Полтаві анархісти проводили пропаганду в торгівельно-промисловій та фельдшерській школах, в аграрно-кооперативному технікумі, в Лубенському окрузі — на педагогічних курсах. У 1925 р. відбувся арешт 85 чол. по справі «анархістів Полтавщини», заарештованим було

від 18 до 25 років [23]. Кримські чекісти повідомляли про групу анархістів-комсомольців Севастополя під назвою «Оса», яка готувалася до терору та експропріацій [21, арк. 122].

У 1926–1927 рр. чекісти посилюють пошуки «підозрілих в анархізмі» серед молоді та студентів в СРСР. В лютому 1926 р. чекісти доповідали: «анархісти посилюють свою підпільну діяльність на Україні... головним чином, серед студентської молоді», «до систематичного вивчення анархізму залучалися навіть члени КСМ», в Ленінграді і Москві «знову виявлено кілька підпільних гуртків здебільшого зі студентів», «організувався анархічний гурток, що складається головним чином з виключених комсомольців» [14].

На початку 1927 р. в Дніпропетровську чекістами була «знешкоджена» анархістська група з 22 людей, що друкувала (або готувала до друку) листівки «Молодой анархист». У зведеннях ОДПУ твердиться: що більшість групи становили студенти гірничого інституту, інституту народної освіти, що сформували групу «Молодых анархистов» [14]. У с. Гупалівці фіксувалася анархістська група з учнів інститутів Дніпропетровська, що вели роботу серед селян. У Донецькому гірничому інституті (м. Сталіно) 1927 р. була виявлена підпільна група анархістів [24]. Анархістські молодіжні групи («гуртки») фіксувалися в Одесі в інститутах народного господарства та народної освіти (ОІНО), біля одеського фізичного інституту та в гуртожитку ОІНО було розкидано 17 анархістських листівок, звернених до студентства. В 1927 р. чекістами фіксувалася агітація анархістів в Полтавському агротехнікумі, де була «співчуваюча анархістам» молодь, і в Лубенському педагогічному технікумі, в якому поширювалися анархістські відозви і фіксувалася анархістська група Г. Лінченка [25].

Останній етап ліквідації молодіжних анархістських груп припадає на 1928 р., коли в СРСР почався «коренний перелом» — згорання НЕПа. У травні 1928 р. чекісти повідомляли Сталіну, що по СРСР «зареєстровані спроби залучення учнівської молоді в анархо-гуртки». Інформація про існування анархістських студентських груп в Одесі, Полтаві, Києві, Харкові давала підставу для початку чекістського «полювання». У Харкові були виявлені група анархістів у сільгоспінституті та «близький до анархістів» «Союз вольной федератив-

ной массы» у Харківському сільськогосподарському технікумі (зоотехнікумі). В цей «Союз» входили харківські та полтавські студенти. Керівники групи — викладач Кузмін (колишній анархіст) і студент Ігнатенко були арештовані. В Одесі серед студентів була зафіксована пропаганда анархістів «за вільні ради» [26].

У серпні 1928 р. в керамічному технікумі с. Глинського Роменського округу чекістами була виявлена анархістська організація з учителів і студентів. У педагогічному технікумі Лубен була «розкрита» молодіжна організація, яка поширювала анархістські листівки, розгорнула пропагандистську діяльність по сусідніх селах, налагодила зв'язки зі студентами-радикалами Києва, Полтави та Одеси. Група мала намір налагодити видання листовок [27].

У листопаді 1928 р. чекістами була ліквідована група «Народна воля» — «Набат», що була організована в кінці 1927 р. в Глухівському окрузі місцевим учителем М. Медведем. У групу, яка проводила «експропріації та терор проти представників влади», входили комсомольці (за доповіддю ОДПУ — «цілі осередки комсомолу»). Ця місцева організація була частиною якоїсь невідомої (або вигаданої ОДПУ) структури, яка охоплювала кілька округів, з центром у Києві, звідки на Чернігівщину було завезено 150 анархістських листівок, виготовлених на друкарській машинці: «Ко всем трудящимся против большевистского самодержавья». В організації «головну скрипку» грала вчительська молодь Харкова, Києва, Чернігова, Ніжина, Глухова. По цій справі були арештовані студент Київського інституту народної освіти І. Федюра, студенти Ніжинського інституту народної освіти, Глухівського педагогічного технікуму і профшколи [28]. 1928 р. у Луганську в педагогічному технікумі чекістами була виявлена анархістська група, подібна група була розгромлена чекістами в Уманському аграрному технікумі [29]. Після листопада 1929 р. згадки про студентські анархістські організації в радянській Україні зникають з чекістських звітів.

Аналізуючи строкату інформацію із джерел ОДПУ, треба обмовитися, що вже в 1920-х рр. чекісти часто-густо фальсифікували справи, перебільшуючи провину «підозрілих», створюючи штучні пастки — «трести» для незгодних з політикою сталін-

ського режиму. Але закордонні анархістські джерела підтверджують факти існування анархістського підпілля в СРСР у 1920-х рр. В цьому підпіллі значну, а часом незалежну роль грали автономні «молоді» («дикунські») групи, в яких сформувалася нова генерація анархістських лідерів-студентів, або колишніх студентів вже радянських вузів. Потреба молоді в соціальної самоідентифікації задовольнялася в цих групах закритістю для непосвячених, таємністю підпілля, згуртованістю групи в небезпечному світі. Молодіжне почуття протесту проти тотального режиму гуртувало молодих пасіонаріїв в безкорисливому служінні ідеї, в самопожертві, в прагненні до подвигу. Студентські анархістські групи виступали проти існування самого інституту держави СРСР. Падіння життєвого рівня більшості населення країни у 1920-х рр. не справдило очікування кращої долі після перемоги революції, молодь того часу виявляла невдоволення своїм матеріальним становищем, існуванням «непманів», партійної бюрократії — «червоного дворянства». Песимістична оцінка майбутнього країни, що опинилася в ледачах тоталітаризму, відчуття несправедливості, кризове загострення в суспільстві в часи зламу державної та соціальної структур, підштовхували студентську молодь до радикалізму, до анархістських груп.

Джерела та література

1. Горев Б. И. Анархизм в России: От Бакунина до Махно / Б. И. Горев. — М.: Молодая гвардия, 1930; Ярославский Ем. Анархизм в России / Ярославский Ем. — М.: ОГИЗ, 1939; Комин В. В. Анархизм в России / В. В. Комин. — Калинин: Изд. КГУ, 1969; Канев С. Н. Октябрьская революция и крах анархизма / С. Н. Канев. — М.: Мысль, 1974.
2. Петришина Л. В. Анархісти в Одесі в період першої революції в Росії / Л. В. Петришина, А. К. Юрій // Наукові праці з питань політичної історії. — К., 1992. — Вип. 172. — С. 61–63.
3. О разных происшествиях в Одессе (1907). Канцелярия Одесского губернатора (1802–1917) // Государственный архив Одесской области (далі ДАОО). — Ф. 2. — Оп. 4. — Спр. 8269.
4. О розысках и одиночках по политическим делам (1906–1907) // ДАОО. Канцелярия Одесского губернатора (1802–1917). — Ф. 2. — Оп. 4. — Спр. 8173.
5. Придеснянский Л. Первые шаги анархизма на Украине / Л. Придеснянский // Сборник по истории анархического движения в России: альманах. — Париж, 1909. — Т. 1. — С. 117.

6. Ермаков В. Д. Портрет российского анархиста начала века / В. Д. Ермаков // Социологические исследования. — 1992. — № 3. — С. 97–99.
7. Порто-Франко. — Одесса. — 2008. — № 34(930), 12 сентября.
8. Рыбаков Р. В. К вопросу об альтернативах в молодежном движении России (1917–1920) / Р. В. Рыбаков // Вестник Томского государственного университета. — 2014. — № 382. — С. 119–124.
9. Материалы по анархистам 1921–1924 гг. // Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі ГДА СБУ). — Ф. 13. — Оп. 1. — Спр. 415.
10. На защите революции. Из истории Всеукраинской ЧК 1917–1922. — К.: Политгиздат Украины, 1971. — 344 с.
11. На защите революции. Из истории Всеукраинской ЧК 1917–1922. — С. 344; Материалы по анархистам 1921–1924 гг. // ГДА СБУ. — Ф. 13. — Оп. 1. — Спр. 415. — Арк. 273, 314, 753.
12. Вестник агитации и пропаганды. — 1921. — № 11–12.
13. Гонения на анархизм в Советской России. — Берлин: Изд. Группы русских анархистов в Германии, 1922. — 63 с.
14. «Совершенно секретно». Лубянка — Сталину о положении в стране (1922–1934) [Электронный ресурс] // Исторические материалы. Проект. — Режим доступа: istmat.info/node/22548 — Название с экрана. — (Дата обращения: 04.02.2016).
15. Материалы по анархистам 1921–1924 // ГДА СБУ. — Ф. 13. — Оп. 1. — Спр. 415. — Т. 1.
16. Archives International Institute of Social History (IISH). Senya Fleshin papers. The Relief Fund of the International Working Men's Association for Anarchists and Anarcho-Syndicalists Imprisoned or Exiled in Russia. — Berlin; Paris, 1926–1932. — F. 79. — P. 2.
17. Голос труда: Орган федерации рабочих организаций Южной Америки. — 1924. — 26 июля; № 217. — С. 2; 16 августа, № 220. — С. 1.
18. Материалы по анархистам 1921–1924 // ГДА СБУ. — Ф. 13. — Оп. 1. — Спр. 415. — Т. 2.
19. Голос труда: Орган федерации рабочих организаций Южной Америки. — 1924. — 11 октября, № 228.
20. Дело Труда: Орган рабочих-безвластных. — 1925. — № 1. — С. 10; № 2. — С. 15; 1926. — № 33–34. — С. 10.
21. Еженедельные сводки СО ГПУ по контрреволюционным организациям 1927–1929 гг. // ГДА СБ України — Ф. 13. — Спр. 370. — Т. 5. — Арк. 41, 103.
22. Информационно-циркулярное письмо об анархистах 1929 г. // ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 283. — Арк. 10–11; «Совершенно секретно». Лубянка — Сталину о положении в стране (1922–1934)...
23. Материалы по анархистам 1921–1924 // ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 415. — Т. 2. — Арк. 19; Еженедельные сводки СО ГПУ по контрреволюционным организациям 1927–1929 гг. // Там само — Ф. 13. — Спр. 370. — Т. 5. — Арк. 178, 21, 25, 89.

24. Еженедельные сводки СО ГПУ по контрреволюционным организациям 1927–1929 гг. // ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 370. — Т. 11. — Арк. 240.
25. Там само. — Т. 4. — Арк. 95; Т. 5. — Арк. 31, 35.
26. Там само. — Т. 4. — Арк. 10, 115; Т. 8. — Арк. 9.
27. Там само. — Т. 4. — Арк. 174–175; Т. 5. — Арк. 259, 324; Т. 10. — Арк. 32; Т. 11. — Арк. 15, 116.
28. Там само. — Т. 6. — Арк. 60; Т. 9. — Арк. 99; Т. 13. — Арк. 19; Т. 16. — Арк. 50, 97.
29. Там само. — Т. 10. — Арк. 8, 14, 46; Т. 15. — Арк. 31–34; Т. 16. — Арк. 5.

REFERENCES

1. HOREV, B. Y. (1930) *Anarkhyzm v Rossyy: Ot Bakunyna do Makhno — Anarchism in Russia: From Bakunin to Makhno*. Moscow: Young Guard. (In Russian); YAROSLAVSKIJ, E. (1939). *Anarkhyzm v Rossyy — Anarchism in Russia*. Moscow: OGIZ. (In Russian); KOMYN, V. V. (1969) *Anarkhyzm v Rossyy — Anarchism in Russia*. Kalinin: KSU. (In Russian); KANEV, S. N. (1974) *Oktyabr'skaya revolyutsyya i krakh anarkhyzma — The October Revolution and the collapse of anarchism*. Moscow: Thought. (In Russian).
2. PETRYSHYNA, L. V. & YURIY, A. K. (1992) *Anarkhisty v Odesi v period pershoi revolyutsiyi v Rosiyi — Anarchists in Odessa during the first revolution in Russia. Naukovi pratsi z pytan' politychnoyi istoriyi — Scientific papers on political history*. 172. p. 61–63. (In Ukrainian).
3. *O raznyh proishestvijah v Odesse — About different incidents in Odessa* (1907) Kanceljarija Odesskogo gubernatora. 1802–1917 — Kantselyariya Odessa mayor. 1802–1917. F. 2. Des. 4. C. 8269. Derzhavnyy arkhiv Odes'koy oblasti — State archive of Odessa region (farther SAOR). Odessa. (In Russian).
4. *O roziskakh i dynochkakh po polytycheskym delam — On the search for singles and Political Affairs* (1906–1907). Kanceljarija Odesskogo gubernatora. 1802–1917 — Kantselyariya of Odessa mayor. 1802–1917. F. 2. Des. 4. C. 8173. SAOR. Odessa. (In Russian).
5. PRIDESNJANSKIJ, L. (1909) *Pervye shagi anarhizma na Ukraine — The first steps of anarchism in Ukraine. Al'manah. Sbornik po istorii anarhicheskogo dvizhenija v Rossii — Almanac. The collection on the history of the anarchist movement in Russia*. Vol. 1. Paris. p. 117. (In Russian).
6. ERMAKOV, V. D. (1992) *Portret rossijskogo anarhista nachala veka — Portrait of a Russian anarchist of the century. Sociologicheskie issledovanija — Sociological researches*. Moscow. 3. p. 97–99. (In Russian).
7. *Porto — Franko* (2008). Untitled. 12 September. (In Russian).

8. RYBAKOV, R. V. (2014) K voprosu ob al'ternativah v molodezhnom dvizhenii Rossii (1917–1920) — On the question of alternatives to the youth movement in Russia (1917–1920). *Vestnyk Tomskogo gosudarstvennogo unyversyteta — Bulletin of Tomsk State University*. Tomsk. 382. pp. 119–124. (In Russian).
9. *Materialy po anarhistam — Materials on the anarchists* (1921–1924). F. 13. Des. 1. Cas. 415. Haluzevyy derzhavnyy arkhiv Sluzhby bezleky Ukrayiny — Sektoral state Archive of Security service of Ukraine (farther SSA SSU). Kyiv. (In Russian).
10. BACHINSKIY, P. P. et al. (ed.) (1971) *Na zashhite revoljucii. Iz istorii Vseukrainskoj ChK 1917–1922 — Protection of the Revolution. From the history of the All-Ukrainian Extraordinary Commission 1917–1922*. Kiev: Politizdat Ukrainy. p. 344. (In Russian).
11. *Ibid. Na zashhite revoljucii — Protection of the Revolution*. p. 344; *Materialy po anarhistam — Materials on the anarchists* (1921–1924) F. 13. Des. 1. Cas. 415. pp. 273, 314, 753. SSA SSU. Kyiv. (In Russian).
12. *Vestnik agitacii i propagandy — Bulletin of agitation and propaganda* (1921). No. 11–12. Moscow. p. 2. (In Russian).
13. GORELIK, A. (1922) *Gonenija na anarhizm v Sovetskoj Rossii — The persecution of the anarchism in the Soviet Russia*. Berlin: Ed. Group of russian anarchists in Germany. (In Russian).
14. ISTORICHESKIE MATERIALY — HISTORICAL MATERIALS. (1934) «Sovershenno sekretno». *Lubjanka — Stalinu o polozenii v strane (1922–1934) — «Top Secret». Lubyanka — Stalin on the situation in the country (1922–1934)* [Online] Available from: istmat.info/node/22548. [Accessed: 4 Februar 2016]. (In Russian).
15. *Materialy po anarhistam — Materials on the anarchists* (1921–1924) F. 13. Des. 1. Cas. 415. Vol. 1. SSA SSU. Kyiv. (In Russian).
16. *The Relief Fund of the International Working Men's Association for Anarchists and Anarcho-Syndicalists Imprisoned or Exiled in Russia (Berlin and Paris, 1926–1932)*. (1932) Senya Fleshin papers. F. 79. P. 2. Archives International Institute of Social History (IISH). Amsterdam.
17. *Golos truda: Organ federacii rabochih organizacij Juzhnoj Ameriki — The voice of labor: The body of the federation of Russian workers' organizations in South America* (1924). Untitled. 26 July. p. 2; *Ibid.* 16 August. p. 1. (In Russian).
18. *Materialy po anarhistam — Materials on the anarchists* (1921–1924) F. 13. Des. 1. Cas. 415. Vol. 2. SSA SSU. Kyiv. (In Russian).
19. *Golos truda: Organ federacii rabochih organizacij Juzhnoj Ameriki — The voice of labor: The body of the federation of Russian workers' organizations in South America* (1924) Untitled. 11 October. p. 1. (In Russian).
20. *Delo truda : organ rabochikh-bez vlastnikov — Case of Labor: The body of workers without power* (1925) Untitled. No. 1. p. 10; *Ibid.* No. 2. p. 15; *Ibid.* (1926) No. 33–34. p. 10. (In Russian).
21. *Ezhenedel'nye svodki SO GPU po kontrrevoljucionnym organizacijam — Weekly reports CO GPU on counterrevolutionary organiza-*

- tions* (1927–1929) F. 13. Cas. 370. Vol. 5. SSA SSU. Kyiv. (In Russian).
22. *Informacionno-cirkuljarnoe pis'mo ob anarhistah — Information and circular letter about the anarchists* (1929) F. 13. Cas. 283. HDA SBU. SSA SSU. Kyiv. (In Russian).
23. *Materialy po anarhistam — Materials on the anarchists* (1921–1924) F. 13. Cas. 415. Vol. 2. p. 19; *Ibid.* F. 13. Cas. 370. Vol. 5. pp. 178, 21, 25, 89. SSA SSU. Kyiv. (In Russian).
24. *Ezhenedel'nye svodki SO GPU po kontrrevoljucionnym organizacijam — Weekly reports CO OGPU counterrevolutionary organizations* (1927–1929) F. 13. Cas. 370. Vol. 11. p. 240. SSA SSU. Kyiv. (In Russian).
25. *Ibid.* Vol. 4. p. 95; Vol. 5. pp. 31, 35.
26. *Ibid.* Vol. 4. pp. 10, 115; *Ibid.* Vol. 8. p. 9.
27. *Ibid.* Vol. 4. pp. 174–175; *Ibid.* Vol. 5. pp. 259, 324; *Ibid.* Vol. 10. pp. 32; *Ibid.* Vol. 11. pp. 15, 116. 31. *Ibid.* Vol. 13. pp. 19 ob.; *Ibid.* Vol. 16. pp. 50, 97.
28. *Ibid.* Vol. 10. pp. 8, 14, 46; *Ibid.* Vol. 15. pp. 31–34; *Ibid.* Vol. 16. p. 5.
29. *Ibid.* Vol. 6. pp. 60; *Ibid.* Vol. 9. p. 99.

Надійшла до редакції 14 жовтня 2015 р.